

EWA WŁODARCZYK, KULTURA

(w:) J. Pilch (red. nauk.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, tom II*, Warszawa 2003, s. 950-962

s. 950

ang. – a culture
franc. – la culture
niem. - die Kultur
ros. - культура

- jedno z najbardziej powszechnych i zarazem wieloznacznych pojęć humanistyki i nauk społecznych; wyprowadzane jest najczęściej w opozycji do pojęcia natury.

Pojęcie „natura” wywodzi się z terminu „nasce”, który określa to, co wzrosło, co powstało samo z siebie, bez naszego udziału, co pozostawione było jego własnemu rozwojowi – wówczas jest to coś czysto „naturalnego”. Kultura natomiast stanowi ogół tego, co pielęgnujemy (źródłem jest tu termin „colere”). To, co kultywujemy, pielęgnowane jest celem urzeczywistnienia wartości bądź stworzenia dóbr.

Teoretycy i historycy kultury w zasadzie zgodnie uznają, że pojęcie kultura pochodzi od łacińskiego słowa „cultura agri”, co oznaczało uprawę i uszlachetnianie roli. W I wieku p.n.e. pisarz rzymski Ciceron ten termin przeniósł na teren humanistyki dla określenia uprawy i uszlachetnienia życia duchowego. Kultura jest zatem rozumiana w tym pierwotnym ujęciu jako rezultat działań odniesionych do zjawisk naturalnych, ale w pewien sposób przeciwstawiających się naturze; jako ład narzucony przez człowieka, podporządkowany ustalonym przez niego wzorom i wzorcom, a przy tym – jako narzędzie zaspokojenia ludzkich potrzeb i sposób realizacji ludzkich celów w dziedzinie materialnego bytu.

Związki natury i kultury w refleksji naukowej. Takie przeciwstawienie sobie natury i kultury, tych dwóch fragmentów rzeczywistości legło u podstaw podziału nauk na przyrodnicze i nieprzyrodnicze – humanistyczne w okresie pozytywizmu pierwszej połowy XIX wieku. Pozytywizm (który był naturalizmem w sensie normatywnym i opisowym) zakładał, że metody stosowane w naukach społecznych nie różnią się i nie powinny się różnić zasadniczo od metod nauk przyrodniczych.

Różnice pomiędzy naukami społecznymi i przyrodniczymi analizował m.in. A. Comte. Jego zdaniem nauki tworzą określoną hierarchię. Proponował on dwa porządki: porządek historyczny, opierający się na kolejności powstawania nauk, gdzie każda nauka jest swoistą podbudową dla drugiej i poniekąd przygotowuje te następną oraz porządek logiczny, w którym brał pod uwagę niezbędność nauk

wyżej usytuowanych w hierarchii dla nauk usytuowanych niżej, w oparciu o stopień ogólności, abstrakcyjności, złożoności i doniosłości praktycznej. W tej klasyfikacji swoje miejsce znalazła socjologia – nauka o społeczeństwie, widziana przez nich jako nauka najpóźniej powstała, najbardziej konkretna, najbardziej złożona, bezpośrednio związana z praktyką i najczęściej korzystająca z dorobku innych nauk, gromadząca, podobnie jak inne nauki, empirycznie sprawdzalną wiedzę, odkrywająca prawa pozwalające przewidywać dalszy przebieg procesów badanych oraz praktycznie oddziałująca na rzeczywistość.

Ta klasyfikacja stała się dla W. Diltheya punktem wyjścia rozważań o istocie nauk. Wyodrębnił on dwie grupy nauk: przyrodnicze i humanistyczne (*Geisteswissenschaften*). Jego zdaniem zainteresowania nauk humanistycznych - a na nich głównie skupiał swą uwagę - sięgają od jednostek, rodzin, zrzeżeń, narodów, epok, ruchów historycznych i ciągów ewolucyjnych, organizacji społecznych, systemów kulturowych oraz innych fragmentów ludzkości aż po ludzkość jako taką. Filozofia W. Diltheya była poniekąd pierwszą deklaracją niezależności nauk humanistycznych od przyrodoznawstwa, której źródłem była zasadnicza odmienność przedmiotu nauk humanistycznych, wymagająca zastosowania innych metod badawczych (metody zrozumienia, zakładającej pewną wspólnotę między badaczem a przedmiotem jego badania). Idee te – choć pełne niejasności i niekonsekwencji, wymagające modyfikacji i dopowiedzeń – dały początek późniejszemu nurtowi metodologii humanistyki.

Polemikę z W. Dilthey'em podjął H. Rickert. Poszukując odpowiedniego kryterium odróżniania tego, co ważne od tego, co nieistotne - kryterium selekcji faktów w naukach historycznych (one bowiem szczególnie go interesowały), H. Rickert wprowadził pojęcie odniesienia do wartości (*Wertbeziehung*). Miało ono służyć jako dodatkowe narzędzie odróżniania historii od przyrody oraz określania nauk historycznych jako nauk o kulturze. Kulturę rozumiał więc jako sferę wartości, wartości, które są bądź rzeczywiście uznawane za wiążące przez wszystkich ludzi bądź oczekuje się, że będą przez nich uznawane. Niezależnie od tego, jaką dziedzinę kultury się bada, jakie społeczeństwo i konfiguracje jakiej dowolnej epoki, zawsze na pierwszy plan wysuwają się wartości.

Tematyka ta pojawiła się także w rozważaniach socjologów polskich, m. in. F. Znanieckiego. Jego zdaniem rozróżnienie rzeczywistości kulturowej i przyrodniczej nie ma nic wspólnego z przeciwstawieniem danych „subiektywnych” i „obiektywnych”. Różnica pomiędzy naukami o kulturze a naukami i przyrodzie leży nie w charakterze samego doświadczenia, lecz w charakterze doświadczanych danych, które obejmują w jednym wypadku „systemy wartości”, w drugim natomiast „systemy rzeczy”. Znaniecki twierdził, że kultura zbiorowości ludzkiej nie stanowi organicznej jedności, chociaż stara się mniej lub bardziej skutecznie taką jedność stworzyć. Osobliwość socjologii na tle innych nauk o kulturze polega na tym, że nie tylko zajmuje się ona badaniem doświadczenia i działalności podmiotów świadomych (co różni ogół tych nauk od przyrodoznawstwa), ale i ma do czynienia z takim szczególnym rodzajem tego doświadczenia i tej działalności, w którym ich przedmiotem są inne podmioty świadome. Zdaniem Szackiego (1986) Znaniecki jest najprawdopodobniej jedynym przedstawicielem socjologii humanistycznej, który

odrzuca tezę o zasadniczej różnicy pomiędzy metodą nauk o przyrodzie i metodą nauk o kulturze. Podkreślał metodologiczne podobieństwo socjologii do przyrodoznawstwa; czynności ludzkie mogą być - jego zdaniem – badane naukowo przy pomocy takich samych metod, jakich używa się do badania ograniczonych systemów przyrodniczych. Socjologię uważał za naukę nomotetyczną; zajmuje się ona bowiem zjawiskami społecznymi, w których przeważa pierwiastek trwałości i powtarzalności; jest analityczną nauką o kulturze zorientowaną na wykrywanie aksjonormatywnego ładu zjawisk społecznych. Socjologia Znanieckiego jest próbą pogodzenia humanistycznego punktu widzenia, uwzględniającego obecność w procesach społecznych podmiotów świadomych z naturalistyczną koncepcją nauki i metody badawczej.

Związki pomiędzy kulturą a naturą podejmowane były potem w dalszym rozwoju antropologii kultury. Wątek ten podejmowali m. in. A. Kroeber, C. Geertz, a współcześnie - A. Giddens, W. Burszta.

Definicje kultury – przegląd ujęć. Złożoność, wieloaspektowość i niejednorodność zjawisk kulturowych powoduje wielość stanowisk teoretycznych. Różnice w teoretycznym ujmowaniu kultury sprowadzają się do odmiennego rozłożenia akcentu na dany jej aspekt, użycia odmiennej aparatury pojęciowej oraz ustalania innego typu związków i zależności.

Ogólnie stosuje się dwa generalne ujęcia pojęcia „kultura”:

- 1) Kultura jako pojęcie ogólne, teoriopoznawcze, zwykle o charakterze ontologicznym, gdzie natura i istota tych poznawalnych empirycznie bytów jest niejednoznaczna.

s. 952

- 2) Kultura jako pojęcie analityczne, które podlega operacjonalizacji w badanym procesie.

Przegląd koncepcji kultury A. Kroebera i C. Kluckhohna, sporządzony w latach pięćdziesiątych XX wieku, na podstawie przeglądu 257 różnych definicji kultury, zawiera sześć typów idealnych, typów definicji kultury, akcentujących sześć różnych aspektów:

- A. definicje opisowo-numeratywne, nominalistyczne, opisowo-wyliczające – występują w klasycznej postaci wczesnych definicji etnologicznych i ograniczają się do wyliczenia elementów składowych kultury (np. definicja E.B. Tylora);
- B. definicje historyczne – nacisk jest tu położony na czynnik tradycji konstytuujący kulturę, element zbiorowego dorobku i procesu dziedziczenia, przekazu doświadczenia (np. definicje K. Dobrowolskiego, S. Czarnowskiego);
- C. definicje normatywne – akcentują podporządkowanie normom, wzorom, wartościom, modelom i zasadom wartościowania jako elementom kultury i właściwościom zachowań kulturowych (np. definicje A. Kroebera, T. Parsonsa);

- D. definicje psychologiczne – uwzględnia się w nich psychiczne mechanizmy przyswajania kultury: procesy uczenia się, wytwarzania nawyków i internalizacji norm, podkreśla się wzajemne wpływy kultury i osobowości oraz kulturę traktuje się jako aparat przystosowawczy (np. definicje J. G. Herdera, S. Ossowskiego, R. Benedict, M. Mead, A. Kardintera);
- E. definicje strukturalistyczne – podkreślają całościowy charakter poszczególnych kultur i wewnętrzne powiązania ich zasadniczych elementów (np. definicje R. Benedict, B. Malinowskiego);
- F. definicje genetyczne – cechuje nacisk na źródła kultury, na wyjaśnianie pochodzenia kultury, określając ją przez przeciwstawienie jej naturze i jej charakter produktu społecznego współżycia (np. definicje A. Kłoskowskiej, J. Kmity).

Przykładem modyfikacji typologii A.L. Kroebera i C. Kluckhohna jest następująca klasyfikacja definicji kultury, zawierająca pięć zasadniczych grup, gdzie przyjęto jednolite kryterium, jakim jest sposób ujmowania fenomenu kultury uważany za podstawowy dla danej dyscypliny humanistycznej:

- 1) definicje antropologiczne – ujmujące kulturę na ogół globalnie jako całość wytworów i działań ludzkich, wolne od wartościowania i treści podmiotowych i psychicznych, wyjaśniające kulturę poprzez funkcje społeczne i instrumentalne w stosunku do całości systemu i potrzeb biologicznych organizmu ludzkiego (operujące takimi pojęciami jak wytwór kulturowy, cechy i kompleksy kulturowe, arealy i kręgi kulturowe, potrzeby, działanie, funkcja, instytucja, system itp.);
- 2) definicje filozoficzne – ujmujące kulturę jako ponadindywidualna rzeczywistość myślową (operujące takimi kategoriami jak idee, wartości, symbole i znaki, świadomość społeczna, kompleksy i konfiguracje kulturowe, socjalizacja, potrzeba, wartość, norma, wzory, modele, ideały, sądy normatywne i dyrektywne);
- 3) definicje socjologiczne – ujmujące kulturę jako wzory interakcji osób i grup (operujące takimi pojęciami jak struktura społeczna, rola społeczna, wzory i modele zachowań, interakcja, przekaz, informacja, komunikacja, znak, symbol itp.);
- 4) definicje psychologiczne – kładące nacisk na wzajemne wpływy osobowości i kultury (operujące takimi kategoriami pojęciowymi jak postawy, motywacje, dyspozycje, zwyczaj, wzory i orientacje kultury, enkulturacja, socjalizacja, podstawowa struktura osobowości, osobowość modalna, instytucje pierwotne i wtórne itp.);
- 5) definicje historyczne – kładące nacisk na historyczne uwarunkowania zjawisk kulturowych, na ścisłą przestrzenno – czasową lokalizację badanych zjawisk, uchwycenie ich zmienności w czasie, mechanizmu przekazywania kultury i problematyki przemian kulturowych (takimi pojęciami jak tradycja, podłoże historyczne, zderzenie kultur, akulturacja, asymilacja, adaptacja, zmiana społeczna i kulturowa, ewolucja, dyfuzja itp.).

Kultura jest zjawiskiem niejednorodnym i tak złożonym, że nie można jej zamknąć w jednej teorii czy jednej definicji. Poszczególne teorie kultury nie muszą się wzajemnie znosić, lecz mogą (i tak się dzieje) wzajemnie się uzupełniać.

s. 953

Zdecydowana większość antropologów i socjologów kultury stoi na stanowisku, że kultura jest wytworem człowieka, związanym z filogenezą – rozwojem gatunku ludzkiego; kultura wywodzi się z natury właśnie w wymiarze filogenetycznym. Jednorodny jej opis nie jest jednak możliwy. Dla przykładu przywołać można szereg interpretacji i ilustracji tego pojęcia.

M. Filipiak (1996) wyróżnia w każdym zjawisku kulturowym cztery zasadnicze aspekty:

- materialny – każde zjawisko kulturowe powstało dzięki istnieniu przedmiotów materialnych i dzięki materialnej formie są „uchwytny”);
- behawioralny – zjawiska kultury związane są z zachowaniami motorycznymi – zewnętrznymi czyli czynnościami związanymi z tworzeniem i odbiorem dzieł kultury oraz z zachowaniami werbalnymi czyli wypowiedziami;
- psychologiczny – związany z wartościowaniem, ocenami, postawami, motywami, znaczeniami nadawanymi przez człowieka przedmiotom i zachowaniom;
- aksjonormatywny – związany z normami i wartościami.

M. Herskovits (1948) zaproponował następujący zestaw cech kultury:

1. Kultury się uczymy.
2. Kultura wywodzi się z biologicznych, środowiskowych, psychicznych i historycznych elementów ludzkiej egzystencji.
3. Kultura jest zorganizowana.
4. Kultura jest wieloaspektowa.
5. Kultura jest dynamiczna.
6. Kultura jest zmienna.
7. W kulturze występują pewne prawidłowości, które pozwalają analizować ją metodami naukowymi.
8. Kultura jest instrumentem przystosowania jednostki do całokształtu otoczenia oraz zdobycia środków do twórczej ekspresji.

W koncepcji B. Malinowskiego (1958) kultura jest całością, zintegrowanym, harmonijnym systemem, w którym zależności między elementami mają charakter funkcjonalny oraz aparatem instrumentalnym, gdyż służy dwóm celom: zaspokojeniu potrzeb i utrzymaniu tożsamości systemu kulturowego. Malinowski główne dziedziny aktywności kulturowej ludzi interpretował jako odpowiedź na działanie podstawowych potrzeb biologicznych.

W rozumieniu F. Znanieckiego kulturę tworzą liczne systemy – większe lub mniejsze, bardziej lub mniej spójne, trwałe i ulegające zmianie – zawsze jednak cechujące się swoistą obiektywnością i własnym wewnętrznym ładem. Chociaż działalność ludzka tworzy i podtrzymuje takie systemy, nie jest ona tym, czym jawi się w introspektywnej analizie: liczy się tu nie jej aspekt subiektywny, psychologiczny, lecz to, jak przejawia się w obiektywnym świecie kulturowym. Systemy kulturowe istnieją więc zawsze, nawet wtedy, gdy nikt nie uświadamia sobie ich istnienia.

Oznacza to także, że nie jest niezbędne, aby każda wartość wchodząca w skład kultury należała do doświadczenia wszystkich jej członków bez wyjątku; wystarczy, by należała do niego potencjalnie.

Natomiast wg A. Kroebera (1989) kultura to przyjęty zwyczajowo sposób działania, odczuwania i myślenia wybrany przez społeczeństwo spośród nieskończonej liczby i różnorodności możliwych potencjalnych sposobów bycia. Tak pojęta kultura posiada następujące właściwości:

1. Jest przekazywana i utrzymuje ciągłość nie tyle za pośrednictwem genetycznych mechanizmów dziedziczenia, ile raczej dzięki wzajemnemu oddziaływaniu na siebie całych organizmów.
2. Niezależnie od swych indywidualnych źródeł i pośrednictwa jednostek w jej przekazywaniu szybko przejawia tendencję do nabywania cech ponadindywidualnych i anonimowych.
3. Rozpada się na odrębne wzory albo inaczej prawidłowości formy, stylu i znaczenia.
4. Obejmuje wartości, które mogą być formułowane jawnie lub tylko odczuwane przez społeczeństwo, będące nosicielem kultury.

Elementy kulturowe – dodaje dalej A. Kroeber – mogą być neutralne pod względem wartościującym, ale wzory pociągają za sobą zazwyczaj określone wartości.

Zdaniem R. Lintona (1975) kultura jest „konfiguracją wyuczonych zachowań i ich rezultatów, których elementy składowe są podzielone i przekazywane przez członków danego społeczeństwa”. Linton ma tu na myśli zorganizowane w pewną całość zgodnie

s. 954

z określonym wzorem, zachowania wyuczone, których formy zostały zmodyfikowane przez proces uczenia się, wspólne dwu lub więcej członkom danego społeczeństwa, przekazywane z pokolenia na pokolenie.

Według A. Kłoskowskiej, głównej reprezentantki polskiej socjologii kultury, kultura to „względnie zintegrowana całość obejmująca zachowania ludzi przebiegające według wspólnych dla zbiorowości społecznej wzorów wykształconych i przyswojonych w toku interakcji oraz zawierająca wytwory takich zachowań”. Autorka twierdzi więc, że kultura obejmuje dwie zasadnicze klasy zjawisk: zachowanie ludzkie oraz przedmioty stanowiące rezultat tych zachowań. Chodzi tu jednak nie o wszystkie ludzkie zachowania, lecz te, które stały się społecznym nawykiem, a więc zachowania cechujące się regularnością właściwą dla licznych członków określonej grupy, podgrupy czy kategorii społecznej. Głównym źródłem tej regularności jest proces uczenia się, stanowiący jeden z głównych mechanizmów powstawania, trwania i rozwoju kultury. Zewnętrznej, zobiiektywizowanej postaci kultury, przejawiającej się w działaniach i przedmiotach, towarzyszy jednak niezbędny aspekt wewnętrzny – zinternalizowana postać kultury, tkwiąca w świadomości ludzi..

Zdaniem Kłoskowskiej mówić można o trzech układach kultury. Pierwszy z nich wiąże się z nieformalnym, bezpośrednim procesem komunikowania. Drugi układ kultury - instytucjonalny – polega na bezpośrednim, lecz formalnym procesie komunikowania, gdzie występuje wewnętrzny krąg odbiorców oraz zewnętrzny krąg

nadawców i organizatorów. Trzeci układ kultury opiera się na środkach pośredniego komunikowania, na układzie środków masowego przekazu.

J. Szczepański (1970) definiuje kulturę jako „ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom”. Autor sprowadza więc kulturę do trzech elementów: wytworów działalności ludzkiej, wzorów zachowań i wartości; dodaje przy tym, że jest ona zawsze zlokalizowana w czasie i przestrzeni oraz w zbiorowości społecznej.

Szczepański wyjaśnia także czym jest kultura osobista jednostki, a czym kultura zbiorowości – obie bowiem można wyodrębnić w ramach kultury jako takiej. Pierwsza z nich to „ogół sposobów postępowania jednostki, jej metod działania, jej myśli, pojęć, poglądów, wytworów jej działalności”. Kultura zbiorowości natomiast nie jest sumą kultur osobistych jej członków, lecz jest to „ogół tych wytworów, myśli i działań, wartości, sposobów postępowania, które zostały uznane i przyjęte przez zbiorowość i nabrały ważności dla jej członków, wyznaczając zachowania uważane za obowiązkowe (...), jest całością żywych, aktualnych, funkcjonujących wytworów i wzorów odgrywających uznaną rolę w życiu członków zbiorowości”.

Klasyfikacje dziedzin kultury. Obecnie przyjęto, że kultura składa się z dwóch głównych komponentów. Są nimi:

- 1) kultura materialna – dotykalne, konkretne wytwory społeczeństwa (zakresem pokrywa się z cywilizacją),
- 2) kultura niematerialna – duchowe wytwory społeczeństwa, stanowiące ośrodek życia społecznego, czyli: wiedza; przekonania; wartości; normy społeczne (a w ich obrębie: zwyczaje, obyczaje, prawa); znaki, symbole, język, gesty.

W innych propozycjach w obrębie kultury globalnej wyróżnia się trzy kategorie kultury czyli jej podstawowe działy, różniące się charakterem składających się na nie elementów:

1. Kultura bytu, nazywana także kulturą materialną czy cywilizacją, obejmuje działania i wytwory techniczne, związane z produkcją, dystrybucją i usługami, służące zaspokajaniu bytowych potrzeb człowieka.
2. Kultura społeczna, zwana też kulturą socjetalną, wyraża się we wspólności norm i wzorów, ich uczeniu się i przekazywaniu, podkreśla rolę społeczeństwa, które jako sieć wzajemnych powiązań i oddziaływań ludzi inspiruje całość kultury i dokonuje transmisji wzorów. Regulujący wpływ kultury odnosi się tu do stosunków, ról i układów ludzi w ich wzajemnych powiązaniach.
3. Kultura symboliczna, niematerialna, duchowa, to sfera czynności, wartości i przeżyć autotelicznych nie związanych z zaspokajaniem potrzeb człowieka jako istoty biologicznej i członka społeczeństwa, lecz

s. 955

zjawisk kultury spełniających funkcje estetyczne, poznawcze i ludyczne. Ta kategoria przenika dwie pozostałe kategorie: materialna i społeczną.

Klasyfikacji dziedzin kultury podjęła się także A. Kłoskowska, dokonując je na podstawie zachowań i dzieląc na zachowania: symboliczne i bezpośrednie.

Za zachowania symboliczne uznaje klasę zachowań specyficzną dla społecznego współżycia ludzi, reprezentujących coś poza sobą, przekazujących jakieś znaczenia, wyrażających wartość, zastępujących i przedstawiających coś zgodnie z systemem porozumienia ustalonym pomiędzy tymi, którzy ich używają. Czynności bezpośrednie natomiast charakteryzuje jako zachowania polegające na manipulacji własnym ciałem i wszelkimi przedmiotami zewnętrznymi dla osiągnięcia bezpośrednich, obiektywnych rezultatów tych manipulacji. Nie wiążą się one z żadnym konwencjonalnym znaczeniem. Każdej czynności bezpośredniej można jednak nadać znaczenie symboliczne.

Na kulturę składają się czynności symboliczne oraz pewna część zachowań bezpośrednich. Biorąc więc pod uwagę te dwa rodzaje zachowań można w obrębie kultury wyróżnić dwa jej działy: kulturę symboliczną i kulturę bezpośrednią.

Cały obszar kultury obejmuje zjawiska zróżnicowane w zakresie swego pochodzenia, natury i funkcji. Zewnętrznej, zobiektywizowanej postaci kultury, wyrażającej się w działaniach i przedmiotach, towarzyszy niezbędny aspekt wewnętrzny, zinternalizowana postać kultury, tkwiąca w świadomości ludzi.

Kultura – ujmowana jako proces i produkt tworzony, utrzymywany oraz rozwijany przez działania i współdziałania ludzi – może być ujmowana instrumentalnie i instytucjonalnie. W perspektywie instrumentalnej będzie ona zróżnicowanym aparatem zaspokajania i kształtowania ludzkich potrzeb. W perspektywie instytucjonalnej kultura to system instytucji czyli zespołów współdziałających ludzi, środków ich działania, systemów komunikacji, zasad organizacji, funkcji czyli związków z innymi instytucjami oraz szczególnie wyróżnionych celów.

Ewolucje kultury. Biorąc pod uwagę sposoby wytwarzania i przekazu kultury między pokoleniami, M. Mead (1978) wyróżniła trzy typy kultur: postfiguratywną, kofiguratywną i prefiguratywną. W kulturze postfiguratywnej młode pokolenie socjalizowane jest zgodnie ze wzorami i oczekiwaniami starszego pokolenia, przy czym nie ma tu miejsca na tolerancję i dowolność. Dla kultury kofiguratywnej charakterystyczne jest naturalne współistnienie grup pokoleniowych w atmosferze tolerancji wobec wzajemnych postaw i zachowań. Dominującym wzorem dla członków społeczeństwa są zachowania rówieśników. Starsze pokolenie nadal odgrywa tu istotną rolę, gdyż określa formy i granice zachowań młodego pokolenia. Kultura prefiguratywna jest modelem kultury przyszłości, w której dorośli są zmuszeni nie tylko do uznania niezależności dzieci i młodzieży, ale także w znacznym stopniu uczą się od nich postaw i wzorów zachowań.

O tym, że kultura nie jest statyczna, lecz niejako żyje, mówił Rodziński (1985). Twierdził on, że kultura, opierając się na tym, co niezmiennie i nieprzemijające, wchodzi ustawicznie w interakcje z coraz to innymi warunkami, szansami rozwoju i zmagają się z tym wszystkim, co jako zawada staje jej na drodze. Jest więc procesem zmian, nie tylko ustaloną konwencją, ale i ciągłą inwencją.

Kultura nie istnieje w próżni, zawsze jest czyjąś kulturą. To ludzie ją tworzą, przez nią się komunikują i w niej wyrażają. Kultura – przekonuje A. Kłoskowska –

może przejawiać się w aktach odosobnionej jednostki, ale żyje i rozwija się tylko na drodze międzyludzkich kontaktów, których sieć określa zakres i struktura różnorodnych grup społecznych. Jednostka i społeczeństwo to dwa człony dialektycznego związku w niekończącym się łańcuchu wzajemnych oddziaływań. Społeczeństwo „wchłania” jednostkę począwszy od chwili urodzenia, następnie przez cały okres socjalizacji i wychowania jednostka jednocześnie „wchłania” czyli internalizuje społeczeństwo. Jednostka żyje więc w społeczeństwie, ale i społeczeństwo żyje w jednostkach.

L. Dyczewski ujmuje kulturę jako system powiązań elementów, które to powiązania nadają znaczenie poszczególnym elementom oraz ich zespołom, tworzą swoiste kody znaczeniowe i służą międzyosobowej komunikacji. Każde społeczeństwo tworzy sobie właściwy system

s. 956

znaków, który jest w pełni zrozumiały tylko dla jego członków. Ów system znaków jest swoistą siecią znaczeń, tkaną przez pokolenia, które w niej wzrastają i dalej ją tworzą. Kultura społeczeństwa jest taka, jacy są jej członkowie, a cechy jego członków są takie, jaka jest kultura.

Kulturowo zorganizowany świat społeczny oraz zachowania kulturowo ukształtowanych jednostek są ustruktrowane, to znaczy za pomocą opozycji tak ułożone, że określone społeczne sytuacje domagają się określonych zachowań, wzorce zachowań zaś odsyłają do stosownych sytuacji. Ilekroć mowa o kulturze, tylekroć mamy na myśli zaprowadzanie i zachowywanie porządku oraz przeciwstawianie się wszystkiemu, co z punktu widzenia zamierzonego porządku okazuje się chaosem. Kultura nie tylko zaprowadza taki porządek, ale także uznaje go za wartościowy. Z kulturą wiąże się nierozzerwalnie hierarchia wartości, jeden bowiem porządek zostaje uznany za lepszy od innych, a być może w ogóle jedyny.

Już R. Benedict zauważyła, że kultura społeczeństwa dostarcza surowego materiału, z którego jednostka formuje swoje życie. Jeśli ten surowiec jest ubogi, cierpi na tym jednostka, jeśli natomiast jest bogaty, jednostka zyskuje szansę wykorzystania swoich możliwości.

Zarówno ciągłość, jak i zmiana charakteryzują wszelki proces kulturowy. Bez elementów kontynuacji musiałoby nastąpić załamanie wszelkich reguł ludzkiego zachowania i opartych na nich reguł funkcjonowania każdego systemu społecznego. Bez elementów innowacji w dziedzinie postaw i wartości nie mogłaby dokonać się nieustanna adaptacja społeczeństwa do zmieniających się warunków i musiałaby ustać wszelka jego dynamika.

Kultura jest zjawiskiem dynamicznym w sensie obiektywnym, gdyż w pewnych okresach te same elementy kultury oraz ich powiązania mogą być bardzo żywe, bogate w treść, wyrażać się w nowych formach, utrwać się w nowych wytworach i odgrywać ważną rolę w międzyosobowej komunikacji społeczeństwa, w innych zaś okresach mogą być nawet zapomniane. Kultura jest także dynamiczna w sensie subiektywnym, ponieważ ta sama jednostka raz może aktywniej i bardziej twórczo wykorzystywać określone elementy kultury i ich powiązania.

Aksjologiczny wymiar kultury. Znaczącą część wiedzy kulturowej stanowią normy, które wyznaczają ideały (reguły) właściwego zachowywania się w danych sytuacjach i w odniesieniu do innych jednostek. Pojęcie normy kulturowej nie zakłada faktu jej powszechnego obowiązywania, ale wskazuje jedynie, że:

- w danej grupie istnieje zasadnicza zgoda co do określonych standardów zachowania;
- inni jej członkowie osądzają zachowanie jednostki według stopnia jego zgodności (lub odstępstwa) od przyjętych standardów;
- jednostki nie podporządkowujące się ustalonym regułom są marginalizowane, w jakiś sposób naznaczone innością i odpowiednio klasyfikowane.

Drugi wielki komponent wiedzy kulturowej stanowią wartości. Mechanizm działania kultury polega na tym, że ustanawia ona systemy wartości i kryteria je oceniające. Wartości i systemy wartości stanowią rdzeń każdej kultury. Szczególnie istotne są u tzw. wartości podstawowe – wiodące, z których wynikają normy i wzory zachowań, które z kolei regulują wszystkie dziedziny życia społecznego.

Kultura – zauważa J. Laskowski – ma charakter aksjologiczny to znaczy ma ścisły związek ze światem wartości, które stanowią jej jądro. Spójny system wartości nadaje kulturze trwałość, pozwala lepiej poznać i uporządkować zjawiska społeczne, umacnia ciągłość struktur społecznych, stanowi klucz, który umożliwia lepsze zrozumienie i pełniejsze uczestnictwo w odmiennych wzorach kulturowych. Kultura, konkluduje A. Tyszka (1994), jest afirmacją i kultem wartości, jest ich społecznym wyborem i indywidualnym przeżyciem.

W obrębie kultury wyróżnić można dwie jej sfery:

- kulturę wartości bezpośrednio, praktycznie uchwytnych, bez wspierania się o teorie naukowe;
- kulturę wartości światopoglądowych, wartości ostatecznych, wartości jako celów samych w sobie, którymi człowiek nie posługuje się dla osiągnięcia jakiegokolwiek innego celu, które w pewnych sytuacjach i społeczeństwach mogą być praktycznie uchwytnie.

s. 957

Dialektyczny związek między wartościami a kulturą oznacza nie tylko, że wartości są uwarunkowane kulturą (w genezie, treści i sposobie ich funkcjonowania), ale również kultura jest uwarunkowana funkcjonującymi w niej wartościami. W. Łukaszewski (1984) wyróżnia dwa typy kultur:

- jednowartościowa – oferująca jeden zwarty, bezalternatywny system wartości i ograniczająca, a wręcz wykluczająca możliwość odstępstwa od tego systemu, panujące w niej jednomyślność, uniformizm i zgodność z przyjętymi strukturami wartości;
- wielowartościowa – będąca płaszczyzną styku wielu systemów wartości, stwarzająca konieczność dokonywania wyborów i podejmowania decyzji; powstanie własnego systemu wartości stanowi tu syntezę lub wypadkowość wielu ofert aksjologicznych.

Wpływ kultury na życie społeczne odbywa się czterema głównymi drogami czyli poprzez: 1) mechanizm socjalizacji; 2) ustanawianie i systemu wartości i kryteriów określających wartości; 3) ustalanie wzorów zachowania czyli reagowania na określone sytuacje; 4) konstruowanie modeli (ideałów) zachowań, instytucji i

systemów, symbolicznych obrazów pożądaných stanów rzeczy, będących wcieleniem pewnych wartości.

Kultura – pojęcia pokrewne. Pojęciem bliskim pojęciu kultury, a wręcz wielokrotnie utożsamianym z nim lub z jego materialnym aspektem czy uważanym za równoważne jest pojęcie *cywilizacji*. Za *cywilizację* E. Nowicka uważa odrębne geograficznie całości społeczno – kulturowe charakteryzujące się pewnym zestawem powiązanych ze sobą logicznie i historycznie takich cech kulturowych, jak: znaczna liczebność, złożona struktura hierarchiczna, specjalizacja ról i funkcji, wysokie natężenie styczności międzyludzkich, organizacja państwowa.

Każda kultura posiada swoje elementy podstawowe, które nazywa się cechami tej kultury. Są nimi takie przedmioty, idee, czynności (wzory tych czynności), które wyznaczają ważne dla utrzymania i rozwoju grupy działania i zachowania. Szerszy układ przedmiotów, urządzeń, wyobrażeń i idei, powiązany funkcjonalnie z określonym elementem nazywamy *kompleksem kulturowym*. Kompleksy kultury nazywa się także *systemami kulturowymi*, gdyż są one wewnątrznie spójne, logiczne i funkcjonalnie powiązane. Niektóre kompleksy kultury łączą się w szersze całości funkcjonalnie i tworzą *konfiguracje kulturowe*.

Poprzez *modele kultury* A. Kłoskowska rozumie zalecenia odnoszące się do pełnienia określonych ról społecznych i zachowania w różnych społecznych sytuacjach, sformułowane w postaci zdań normatywnych lub zdań opisowych, zawierających wyraźne oceny. Na ogół modele stanowią bardzo istotny, choć nie jedyny czynnik ustalania kulturowych prawidłowości zachowań. W zakresie kultury, twierdzi dalej A. Kłoskowska, wchodzi zachowania zgodne z wzorami uświadomionymi lub nie, jak i podporządkowane normom, których kompleksy składają się na modele społeczne. Normy i oceny występujące we wszelakiego rodzaju modelach kulturowych odgrywają istotną rolę w procesie przekazywania i przyswajania właściwych dla danej kultury sposobów zachowania. Trzeba przy tym zauważyć, że zarówno przymus społeczny, jak i naśladownictwo przyczyniają się do rozpowszechnienia i utrwalania form kulturowych reakcji, przy czym oba te czynniki są ze sobą ściśle splecione.

R. Dawkins zaproponował podstawową jednostkę kultury i przekazu kulturowego. Owa elementarna miara ewolucji kultury to *mem* – trwałe wytwór materialny lub symboliczny, stworzony przez człowieka w akcie intencjonalnym. Kultura składa się z memów jak budynek z cegieł.

Istotą tożsamości kultury jest jej *standard kulturowy*, poprzez który rozumie się katalog podstawowych w danej kulturze potrzeb, których realizacja jest konieczna dla integracji tej kultury. W skład tych potrzeb wchodzi potrzeby uniwersalne, bezwzględnie domagające się zaspokojenia w każdej kulturze bez wyjątku, oraz te, których zaspokojenie jest konieczne w określonej kulturze. One to właśnie stanowią o specyfice danej kultury, a wynikają bądź z naturalnego środowiska, w jakim kultura istnieje, bądź ze stopnia zróżnicowania wewnętrznego

s. 958

tej kultury. Ich zaspokojenie jest również bezwzględnie konieczne i gdy to nie następuje, kultura zdradza cechy dezintegracji. Kategoria standardu kulturowego jest zarazem kategorią opisu i wartościowania”.

Wzór kulturowy to „dające się zaobserwować prawidłowości, powtarzania się określonych zachowań w podobnych sytuacjach”, to „mniej lub bardziej ustalony w zbiorowości sposób zachowania i myślenia”, „zachowanie lub myślenie, które odzwierciedla stałe sposoby działania i myślenia członków zbiorowości”, „nie tyle zadanie czy cel danej kultury, lecz raczej jej zasada stanowiąca podstawowy rdzeń, do którego w większym lub mniejszym stopniu nawiązują wszystkie pozostałe elementy kultury”. Wzór kulturowy można rozpatrywać w aspekcie normatywnym (normy, sfera świadomościowa) i behawioralnym (realizacja tej normy w konkretnym, rzeczywistym zachowaniu członków zbiorowości, sfera pozaświadomościowa).

Z punktu widzenia stopnia ich realizowania wyróżnia się: wzory postulowane i wzory realizowane.

Przyjmując za kryterium klasyfikacji stopień uświadomienia rozróżnia się wzory jawne czyli prawidłowości zachowań występujące w postaci norm świadomie formułowanych i respektowanych przez daną zbiorowość oraz wzory ukryte czyli nieświadomione prawidłowości zachowań.

Z punktu widzenia wagi, jaką wzory przedstawiają dla utrzymania istniejącego porządku społecznego, można je podzielić na: wzory zwyczajowe (cechuje je zasadnicza powtarzalność, pozwalająca oczekiwać zachowania przewidzianego dla danej sytuacji), wzory moralne (takie sposoby zachowań, które są traktowane jako słuszne i bezwzględne dla społecznej i indywidualnej egzystencji i którym towarzyszy refleksyjność, świadomość ich wagi i sankcji za łamania) oraz wzory prawne (w pełni formalne, sformułowane przez akty prawne).

Jednym ze zjawisk, jakie obserwujemy w społeczeństwach, jest dążenie do ujmowania zachowań członków w określone karby, formy, podporządkowania.

Kulturowy wzór postępowania określa jak jednostka powinna reagować na sytuacje uważane za doniosłe dla niej samej i dla grupy, aby zachowywać się zgodnie z oczekiwaniami, by nie popaść w konflikt z innymi członkami grupy, określa zakres zachowań dopuszczalnych i skutecznych w danej sytuacji.

Geneza wzorów zachowań jest często związana ze świadomą działalnością grup ludzkich i konkretnych jednostek, formułujących, kodyfikujących, wyznaczających i interpretujących istniejące uprzednio normy i prawidłowości. Naturalną kolejną rzeczą jest to, że pewne wzory starzeją się i wychodzą z użycia, atakowane, potępiane, odrzucane jako nieaktualne, nie odpowiadające potrzebom.

Wzory zachowań – prawidłowości postępowania – zależą od sfery, jakiej dotyczą, okoliczności, w jakich występują i charakteryzują się różnym stopniem trwałości. Niektóre wzory kulturowe są szczególnie preferowane w danej grupie i nabierają charakteru wzorca, a więc wzoru, którego realizacja jest szczególnie cennym dobrem, wiąże się z tym lub tymi dobrami nadrzędnymi, które dla danej grupy wyznaczają hierarchię wartości.

Kolejnym ważnym pojęciem pokrewnym kulturze jest *akulturacja*, przy czym można wyróżnić przynajmniej trzy znaczenia tego pojęcia:

- przejmowanie przez jedną grupę elementów kultury innej grupy w procesie kontaktu społecznego;
- przyswajanie sobie kultury przez dziecko;
- przeobrażenia kulturowe w jednej społeczności pod wpływem kontaktu z inną bądź w różnych społecznościach, mających ze sobą styczności.

Inkulturacyja oznacza natomiast wnoszenie pewnych elementów do pewnej kultury, a równocześnie przyswajanie z niej innych elementów, nie pozostających w sprzeczności z rodzimymi wartościami, normami i wzorami.

O *dekulturacji* mówi się, gdy stykają się ze sobą elementy dwóch lub więcej kultur i w wyniku tego kontaktu zanikają jakieś składniki dotychczas żywej kultury.

Enkulturacyja obejmuje procesy, w wyniku których kultura określonej społeczności przekazywana jest z pokolenia na pokolenie; w procesie tym uczestniczy głównie rodzina, szkoła, kościoły, środki masowego przekazu.

Etnocentryzm to przekonanie, że kultura społeczeństwa, do którego się należy, jest lepsza pod każdym względem od innych kultur.

s. 959

Relatywizm kulturowy to stanowisko, zgodnie z którym każda kultura jest zjawiskiem niepowtarzalnym, jedynym w swoim rodzaju. Poszczególne elementy kultur muszą być rozpatrywane i oceniane tylko w ramach roli, jaką odgrywają w tej właśnie kulturze, a nie przez porównywanie do innych kultur.

Kultura stanowi dla członków społeczeństwa swoisty przewodnik w funkcjonowaniu. Dla wielu zachowań przyjmuje się i uwzględnia ich kulturowe znaczenia i wzory. Społeczeństwa utrwalają się, ucząc jednostki w każdym pokoleniu wzorów kulturowych wiążących z tymi pozycjami społecznymi, które mają one zająć. Kultura formułuje nowe motywacje działań, ukierunkowuje zachowania zgodnie do wymagań specyficznie ludzkich sposobów prowadzenia gry z otoczeniem naturalnym oraz w związku z potrzebami organizacji życia społecznego. Kultura jest nie tylko doraźnym regulatorem zachowań (postaw, wyobrażeń), lecz również dziedziczną skarbnicą wzorów, która kumuluje, podlegając ustawicznym przekształceniom, dorobek długiego ciągu pokoleń.

Literatura:

- Bauman Z., Socjologia, przekł. J. Łoziński, Zysk i S-ka Poznań 1996
 Benedict R., Wzory kultury, przekł. J. Prokopiuk, PWN Warszawa 1966
 Burszta W. Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje, Zysk – S-ka Poznań 1998
 Dawkins R., Samolubny gen, przekł. M. Skoneczny, Prószyński i S-ka Warszawa 1996
 Dyczewski L.(red.), Wartości w kulturze polskiej, Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie im. T. Goniewicza, Lublin 1993
 Filipiak M., Socjologia kultury. Zarys zagadnień, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej Lublin 1996

- Godlewski G., Kolankiewicz L., Mencwel A., Pęczak M. (oprac.), Wiedza o kulturze, część I, Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego Warszawa 1995
- Golka M., Kultura jako system, Ośrodek Wydawnictw Naukowych Poznań 1992
- Golka M., Transformacja systemowa a kultura w Polsce po 1989 roku. Studia i szkice, IK Warszawa 1997
- Herskovits M., Man and His Works. The Science of Cultural Anthropology, Knopf New York 1948
- Goodman N., Wstęp do socjologii, przekł. J. Polak, J. Ruszkowski, U. Zielińska, Zysk i S-ka Poznań 1997
- Kłoskowska A., Kultura masowa. Krytyka i obrona, PWN Warszawa 1980
- Kłoskowska A., Socjologia kultury, PWN Warszawa 1981
- Kłoskowska A. (red.), Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze, Wiedza o Kulturze Wrocław 1991
- Kmita J., Kostyrko T., Elementy teorii kultury, Wydaw. Naukowe UAM Poznań 1983
- Kosiński S., Socjologia ogólna. Zagadnienia podstawowe, PWN Warszawa 1987
- Kroeber A. L., Kluckhohn C., Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions, Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Harvard University, t. 47, nr 11 Cambridge 1952
- Kroeber A. L., Istota kultury, przekł. P. Sztompka, PWN Warszawa 1989
- Linton R., Kulturowe podstawy osobowości, tłum. A. Kania - Jasińska, PWN Warszawa 1975
- Łukaszewski W., Szanse rozwoju osobowości, Książka i Wiedza, Warszawa 1984
- Malinowski B., Szkice z teorii kultury, przekł. H. Stasiak, KiW Warszawa 1958
- Mead M., Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego, przekł. J. Hołówka, PWN Warszawa 1978
- Merton R.K., Teoria socjologiczna i struktura społeczna, przekł. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, PWN Warszawa 1982
- Nowicka E., Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej, PWN Warszawa 2000
- Olszewska – Dyoniziak B., Społeczeństwo i kultura. Szkice z antropologii kulturowej, Universitas Kraków 1997
- Parsons T., Szkice z teorii socjologicznej, tłum. A. Bentkowska, PWN Warszawa 1972
- Rodziński A., Osoba i kultura, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych Warszawa 1985
- Szacki J., Znaniecki, Wiedza Powszechna Warszawa 1986
- Szacki J., Historia myśli socjologicznej, część I, II, PWN, Warszawa 1983
- Szczepański J., Elementarne pojęcia socjologii, PWN Warszawa 1970
- Tyszka A., Kultura jest kultem wartości: aksjologia społeczna – studia i szkice, Norbertinum Lublin 1994
- Znaniecki F., Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój, tłum. J. Szacki, PWN Warszawa 1992
- Znaniecki F., Social Actions, Polski Instytut Socjologiczny Poznań 1936
- Znaniecki F., The Method of Sociology, Farrar i Rinehart New York 1934
- Znaniecki F., Wstęp do socjologii, PWN Warszawa 1988
- Żygulski K., Wartości i wzory kultury, Instytut Wydawniczy CRZZ Warszawa 1975
- Żygulski K., Wstęp do zagadnień kultury, Instytut Wydawniczy CRZZ Warszawa 1972